

Multikulturalitás és globalizáció

Nemzetközi konferencia

Debrecen, 2008. március 27-28.

Előadások és prezentációk

Szerkesztette

Kocsis András - Siska Katalin - P. Szabó Béla

Debrecen, 2008

dr. Szabó Béla

egyetemi tanár, Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar

A felsőoktatás globalizálódása a jogoktatás példáján

Alig egy hónappal ezelőtt Rowan Williams, a canterburyi érsek a legfőbb angol-walesi bírói fórum, a Royal Courts of Justice előtt tartott előadásában olyan „igazságszolgáltatási pluralizmusról” beszélt, amelyben a muszlim lakosság az egyes jogviták rendezésekor nem kényszerülne az államhoz és a valláshoz fűződő lojalitás közötti éles választásra, hanem egyes polgári jogviták rendezésére (főleg a családi állapottal kapcsolatos perekben) választhatná akár a világi, akár a Nagy-Britanniában egyébként régóta létező sariabíróságokat is, azzal a kifejezett megszorítással, hogy a női egyenjogúság csorbítása megengedhetetlen.¹ Szerinte ebbe „konstruktívan, de bele kell törődni”.

Nem sokkal később, a BBC rádióknak adott nyilatkozatában igennel felelt arra a kérdésre, hogy ezek szerint elkerülhetetlennek tartja-e a saría egyes elemeinek beillesztését a brit jogrendszerbe.

Az anglikán egyház feje ezzel a kijelentésével darázsfaszekbe nyúlt. A vallási vezetőt példátlanul heves támadások érték a brit sajtóban, még lemondásra is felszólították.

Valamennyi politikai párt hangsúlyozta: a helyi igazságszolgáltatásnak a brit demokrácia értékeit kell kifejeznie, a parlament és a bíróságok által hozott törvényeket kell betartatnia. A kommentárok szerint az érseknek az az érvelése, hogy bizonyos kulturális és vallási környezetben más szabályok alkalmazása tűnik helyénvalónak, nem jogalap arra, hogy állampolgárok egy csoportja mentesüljön a brit parlament által lefektetett törvények hatálya alól.

Nagy-Britanniában valóban régóta működnek sariabíróságok. Döntéseiknek nincs kötelező hatálya az angol-walesi jogban, de ha a vitás ügyekkel ilyen bíróságokhoz forduló felek közösen elfogadják e fórumok végzését, azt a hatályos törvények érvényes peren kívüli megegyezésnek tekintik.

Az érsek kijelentéseit és az arra reagáló heves opposíciót sokan a multikulturalitás kérdésköre körül forgó eszmei összecsapások újabb fejezeteként jellemzik: „*A keresztények, közöttük a hitükben nem különösebben*

¹ http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/7239409.stm

elkötelezettek is, a korábbinál jobban féltik kulturális örökségüket” - írta a londoni The Economist.²

Más kommentátorok szerint a vita és hevesége mutatja, hogy még mindig nagyon messze állunk a multikulturális társadalom megvalósulásától.

Mit taníthat nekünk ez a közelmúltban lejátszódó, mindmáig heves hullámokat fodrozó esemény? Azt, hogy a multikulturalitás eszméje az adott állam jogrendjének, az adott állam főhatalmának határait feszegeti. Annak ellenére, hogy a jog kulturális jelenség, a kultúra része, más kulturális jelenségeknél nehezebben idomul sokszínű világunk kihívásaihoz.

Az előadásban a legmodernebb jogoktatási törekvések bemutatásán keresztül³ arra keresünk választ, hogy van-e lehetőség és szükség ezen nehézségek leépítésre? Vagy a jog más kulturális jelenségekkel ellentétben szükségszerűen arra van ítélve, hogy történeti távlatokban elveszítse sokszínűségét.

1. Pillantás a múltba

A ma jogászának és joghallgatójának szemében a jog, az egyes jogágakkal kapcsolatos ismeretek s maga a jogtudomány is az adott nemzeti kultúra keretei között létező tudásanyagot képez. A mai Európában hiányzik az a három döntő, közös momentum, ami a jogegységet és a jogtudomány egységét megélhetővé tenné: hiányoznak a közös jogforrások, hiányzik a közös jogi nyelv, valamint hiányzik a közös képzés és módszertan. Az Európai Unió védőszárnyai alatt is minden állam külön jogrendszerrel és különálló jogtudománnyal rendelkezik: a legfontosabb, az emberek mindennapjait meghatározó törvények és jogszabályok nemzeti törvények és szabályok. Minden európai és más földrészen található államnak megvan a maga saját joga, jogrendszere.

Azt mondhatjuk, hogy tulajdonképpen nem is létezik jogtudomány, mint olyan, hanem annyi jogtudomány van, ahány nemzeti államot ismerünk. Az így

² http://www.economist.com/world/international/displaystory.cfm?story_id=10696111

³ Nagy segítségemre volt a magyar nyelvű irodalomból: NAGY Zsolt, *Korunk jogászképzési rendszerei* = <http://jesz.ajk.elte.hu/nagy21.html>; UÓ., *A jogi oktatás fejlődése: múltjának hagyatéka és lehetséges jövője* = <http://jesz.ajk.elte.hu/nagy18.html>; UÓ., *Az angolszász jogi oktatás fejlődésének "önálló" útja az Egyesült Államokban* = <http://jesz.ajk.elte.hu/nagy11.html>; UÓ., *A jogászképzésre vonatkozó modern jogelméletek* = <http://jesz.ajk.elte.hu/nagy19.html>; POKOL Béla, *A professzionális intézményrendszerek elmélete*, Budapest, 1991; UÓ., *A jogi oktatás, mint a jogrendszer része* = <http://jesz.ajk.elte.hu/pokol5.html>; UÓ., *A jogászképzés dilemmái* = A jogászképzés múltja, jelene és jövője: Ünnepi tanulmányok, konferencia-előadások, kerekasztal-beszélgetések, szerk. TAKÁCS Péter, Budapest, 2003, 357-362.

felfogott jogtudomány tárgyát az adott állam jogszabályai, illetve az azokat értelmező és továbbfejlesztő joggyakorlat képezik. Csak néhány – bár az utóbbi időben egyre inkább szaporodó – olyan tudományág van, amely minden vagy megközelítőleg minden európai államban közös tartalommal bír: tradicionálisan ilyenek a nemzetközi köz- és magánjog, a jogbölcsélet, a jogösszehasonlítás és egyes történeti tárgyak, s mindenekelőtt az Európa-jog – értsenek az alatt bármit is az egyes egyetemi curriculumok, folyóiratok és szakkönyvek.

A jogi tudás nemzeti keretek közé szorulását az utóbbi évtizedek jogásznemzedékei Európa- és világszerte természetesnek és meglehetősen kényelmesnek tekintették. Elég volt eligazodni a hazai jog útvesztőiben, s nem igazán volt csábító kitekinteni a hazai jog dzsungeléből, más talán nagyobb és ismeretlenebb szabály-őserdők felé.

Amennyire normálisnak és természetesnek tekinthető ez az álláspont, éppannyira történelmietlen abban az értelemben, hogy ellenkezik az európai jogászság évszázados tradícióival és éppannyira jövő nélküli is, tekintve a jelen Európájában végbemenő és a jogéletet is messzemenően érintő gazdasági, társadalmi és kulturális változásokat.

Egyrészt „múlt nélküli” a jelen, hisz nagy általánosságban kijelenthetjük, hogy a középkortól a 18. század végéig az európai kontinensen egy egységes jog, egységes jogtudomány és egységes jogoktatás létezett. Csak a 19. századtól lett a jog egyenlő az egyes nemzetállamok jogával. Ekkortól beszélhetünk a közel egységes, de legalábbis mindenhol ismert jogforrások és a közös jogi nyelv elvesztéséről, ami különböző jogi kultúrák megteremtődéséhez vezetett. Lehet, hogy az alapértékek – nagyjában-egészében – azonosak maradtak, de a jogász gondolkodásmód, a módszertani eljárások oktatásban és jogtalálásban, a jogesetek megoldási módjai jelentősen eltérnek egymástól.

Másrészt – talán lehetünk bátrak kijelenteni – „jövő nélküli is a jelen”, hiszen az utóbbi évtizedekben az Európai Gazdasági Közösség (Európai Unió) jogalkotási törekvései egyre inkább egy egységes európai jog felé mutatnak. Mindamellett, hogy a jogegységesülés napjainkban elsősorban az egyes EU-normák nemzeti jogokba való beépítésével meglehetősen lassan halad, megfigyelhető, hogy Európa jogásztársadalma körében egyre inkább újjáéled egy közös európai jogi kultúra tudata és ezzel párhuzamosan a törekvés a jogászképzés nemzethatárokat feszegető megújítására.

Ugyanakkor az egyetemi és jogi oktatás kilencszáz éves történetének tapasztalataival felvértelve (mely tradíciókban az 1800-as évek fordulóján köztudottan alapvető változások álltak be mind az egyetemi gondolat, mind a

jogászképzés fejlődésében) ma a tudományos szabadságon alapuló (humboldti) egyetem európai eszméjének radikális detronizációját vagyunk kénytelenek megélni. Új vezéreszmék mutatnak utat az egyetemeknek (változó, állam által meghatározott paraméterek alapján történő finanszírozás; a magánegyetemek és az önköltséges képzések térnyerése; minőségbiztosítási szerződések az állammal; az egyetem vállalkozássá alakítása stb.) világ- és Európa-szerte. A kutatás és oktatás szabadságának alapeszméje szigorú szabályok közé szorul, és kénytelen tudományos jellegűtől teljesen megfosztott képzéseknek és képzési törekvéseknek helyet adni. Előrelépési vágy és az oktrojált lépések megtagadása jellemzi ma az európai jogászképzést.

2. Globalizálódó jogoktatás

A jogi oktatással foglalkozó tudományos folyóiratok, konferenciák évek óta hangoztatják, hogy az egyetemi jogászképzés számára egyre nagyobb kihívást jelent a jogélet globalizálódásának jelensége (nemzetközi választott bírászkodás, nemzetközi büntetőbíráskodás, gazdaságilag releváns jogterületek szabályainak közeledése).

A globalizációt olyan folyamatnak tekinthetjük, ami megszünteti a határokat, az állami ellenőrzési formákat, és – elsősorban gazdasági változások révén – azok kísérőjelenségeként politikai és jogi reformokat, változásokat idéz elő. Árulkodó jelei között a különböző nemzetközi – főleg kereskedelmi – szervezetek létrejöttét, a nemzetközi egyezmények megkötését és azok ratifikációját kell megemlítenünk. A globalizált intézményekben, nemzetközi döntőbíráóságokban egyre nagyobb igény merül fel a megfelelő képzettségű professzionális jogászság iránt.⁴

A jogélet területén jelentkező globalizáció már egyértelműen nem a jövő zenéje, hanem a jelen kihívása. A gazdasági, társadalmi folyamatokkal összhangban a jogalkotás – és sok esetben a jogalkalmazás is – egyre inkább nemzetközi, nemzetek feletti szintre tevődik át; a jogászképzésnek pedig figyelemmel kell lenni a jogi folyamatokra, ezért az egy jogrendszerre koncentráló (monoszisztémás) oktatásnak fokozatosan egy jogrendszereken átívelő struktúrájú képzéssé kell átalakulnia.

Nyilvánvaló, hogy a jogforrások előrehaladó globalizálódását jelenleg még nem követi a jogászképzés hasonló fejlődése. Természetesen vannak olyan jelenségek, melyek évek óta „világjelenségként” színesítik a metodikai és

⁴ Saúl Litvinoff globalizáció-értelmezését hozza NAGY Zsolt, *A jogi oktatás fejlődése: múltjának hagyatéka és lehetséges jövője* = <http://jesz.ajk.elte.hu/nagy18.html>; Uő., *A jogászképzésre vonatkozó modern jogelméletek* = <http://jesz.ajk.elte.hu/nagy19.html>

tartalmi palettát. Példának okáért a bírói képességek fejlesztését szolgáló *Moot Courts* világszerte nagy sikereket érnek el hallgatók és oktatók között; a klinikai jogi oktatás megjelenése Európában⁵ – az ügyvédi gyakorlat előiskolájaként – szintén ez irányba mutat; több európai államban kötelezően előírják és a gyakorlatba is átültetik a fontosabb nyelvekre koncentrált jogi terminológiai-nyelvkurzusokat. Jelentős hallgatói és oktatói tömegeket mozgatnak meg a kontinensen belüli és transzkontinentális mobilitási programok alapuljanak azok bi- vagy multilaterális megállapodásokon vagy közösségi kezdeményezéseken.

A jogi oktatás globalizációjával, a globális jogi oktatással kapcsolatban az elmúlt néhány évben sorra születtek a különböző jogelméleti, oktatásméleti, szociológiai és egyéb tudományos munkák, melyek különböző alternatívákat, elképzeléseket fogalmaznak meg. A folyamat kikerülhetetlenségét hirdető elméleti megközelítések között (melyekben közös az, hogy tagadják a jogászok egy jogrendszer – egy állam – ismeretanyagában való képzések további létjogosultságát) két csoportot különböztethetünk meg.

A. Az elméletek többségükben egy globális, minden jogkört magában foglaló képzés megvalósulásának irányába mutatnak, azt tekintik elképzelhetőnek és megvalósíthatónak. Ez a megközelítés elfogadja a jogi kultúrák „egészséges” különbözőségét,⁶ s nem akarja leépíteni azt, hanem a köztük kialakult kapcsolatokat kívánja feltárni, megkülönböztetett figyelemben részesítve a kulturális különbségek kimutatását, ugyanakkor: „*elutasítva a globális jogrendszert, melyet a globális gazdaság konstruál.*”⁷

Legjelentősebb képviselői között említést érdemel Kasirer, aki a jogrendszereken átívelő oktatás jelentőségét hirdeti, illetve a jogrendszereken belüli oktatás (de nem a jogrendszerek) „határainak elmosódását”, „eltörését” látja szükségesnek. Amennyiben reformkérdések merülnek fel, a helyi, nemzeti jog iránt elkötelezett „merev” oktatást szerinte ebbe az irányba szükséges átalakítani, mivel az így megszerzett jogi tudás, illetve az ezt átadó tárgyszerkezet „*jegyet biztosít a globális piacon érvényesíthető karrier számára.*”⁸

A jogrendszereken átívelő képzés nemcsak a humán erőforráspiac szempontjából döntő, hanem a képző intézmények másféle intellektuális

⁵ NAGY Zsolt, *A klinikai jogi oktatás kérdéseiről* = <http://jesz.ajk.elte.hu/nagyzs7.html>

⁶ Un. kulturalista szemlélet. Vö. NAGY Zsolt, *A jogi oktatás fejlődése, i.m.*; UÓ., *A jogászképzésre vonatkozó, i.m.*

⁷ John J. COSTONIS, *Introduction: Global Law and Law School Curriculum. The LSU Law Center-Canada Bijuralism Conference. November 2001*, *Journal of Legal Education* 52 (2002/1), 4. megállapítását idézi NAGY Zsolt, *A jogi oktatás fejlődése, i.m.*; UÓ., *A jogászképzésre vonatkozó, i.m.*

⁸ Nicholas KASIRER, *Bijuralism in Law's Empire and in Law's Cosmos*, *Journal of Legal Education* 52 (2002/1), 29. Vö. NAGY Zsolt, *A jogi oktatás fejlődése, i.m.*; UÓ., *A jogászképzésre vonatkozó, i.m.*

értékét is emeli, a források sokszínűsége pedig elvezet a jog helyes megismeréséhez is.⁹

A globalizációs folyamatoknak megfelelő jogi oktatás nem a pozitív jogot és nem a gyakorlatban szükséges problémamegoldó-készséget kell, hogy átadja, hanem a jogot, mint intellektuális tradíciót. Míg a hagyományos oktatás szabályalapú szemléletet közvetít, noha azt – adott esetben – összehasonlító módon is teszi, a posztmodern képzés a tradicionális metodikát alkalmazva a jog kultúráját a jogi gondolkodásmód, érvelés részeként tanítja, ezzel a jogászság kultúráját szélesíti, bevonva a felsőfokú jogi oktatásba több jogkör értékeit, s ezzel hozzájárulva a jogász szemlélet kibontakozásához. A folyamat alapját a római jog, a jogtörténet, a jogelmélet és a jogszociológia adja meg.

Az európai-kontinentális, jogrendszereken átívelő képzési elméletek a hallgatói mobilitást állítják központba. Ez teljesen érthető, mivel az Európai Unió egyik alapelve a munkaerő szabad mozgása. A *common law* és a kontinentális jogban nevelkedett jogászok hagyományosan a helyi-nemzeti jogot ismerik, s a jogi oktatói szféra is csupán ennek ismertetésére képes. Az egyik jogrendszerben szocializálódott jogász képtelen a másik szisztéma praktikumában eligazodni, hacsak nem sajátította el a szocializációs közegen kívüli jog alapvető elveit, rendelkezéseit, érvelési mechanizmusait.¹⁰ A gazdaságilag fejlett régiókban a globális gazdasági- és társadalmi trend érvényesül, vagyis az egyik jogrendszert ismerő jogászok között egyre inkább számolni kell a másik jogrendszer elsajátítása iránti igénnyel. Ez Európán kívüli összefüggésben is jelentkezik, hisz növekszik a kontinentális európai joghallgatók angolszász jog iránti, illetve az észak-amerikai vagy angol diákok európai és latin-amerikai (kontinentális eredetű) jogrendszerek iránti érdeklődése.

Ezen igények kielégítése érdekében különböző programok kerültek kidolgozásra (globális- és európai szinten), és ezek folytatása szükséges a jövőben is: vendégoktatói kurzusok, összehasonlító jogi oktatás, új oktatási metodika bevezetése, s végül a felsőoktatási intézmények közötti hallgatói mobilitás elősegítése. Az oktatói szférán belüli nemzetközi kapcsolatok fejlesztése során a jogösszehasonlítás oktatása sokkal eredményesebbé válhat: általános, illetve bizonyos intézményekre koncentrált ismereteket adhatnak át a különböző nagy jogrendszerek, és jogi tradíciók világából. Az összehasonlító jog, mint önálló diszciplína – Blanc-Jouvan álláspontja szerint – a továbbiakban szükséges, de nem elégséges feltétele a jogászképzésnek. A tételes jogágak oktatásában is elengedhetetlen – a lokális jog oktatása mellett – a részleges

⁹ NAGY Zsolt, *A jogi oktatás fejlődése, i.m.*; Uő., *A jogászképzésre vonatkozó, i.m.*

¹⁰ Xavier BLANC-JOUVAN, *Bijuralism in Legal Education: A French View*. Journal of Legal Education 52 (2002/1), 61. Vö. NAGY Zsolt, *A jogi oktatás fejlődése, i.m.*; Uő., *A jogászképzésre vonatkozó, i.m.*

kitekintő, összehasonlító perspektívából való megközelítés. A pedagógiai módszerek reformja szintén fontos részét kell képezze a jogi oktatás megújításának; az új, több rendszerből eredő, átfogó oktatási metódusok kialakításából mind az oktatók, mind a hallgatók profitálhatnak. Blanc-Jouvan egy önálló európai stratégia kifejlesztését sürgeti, mely elsősorban az oktatói mobilitáson alapul: ahhoz, hogy az oktatók az összehasonlító képzési metodikát elsajátítsák, olyan társegyetemeken folytatott tanulmányutak szükségesek, melyek nagymértékben különböznek saját rendszerüktől. Elhagyhatatlan a hallgatói egyetemközi kapcsolatok kialakítása, hisz ezzel egyszerűen és egyúttal nagy hatékonysággal (a kultúra, a nyelv és a szokások elsajátításával együtt) ismerhetik meg az eltérő jogrendszereket. Blanc-Jouvan elképzeléseinek csúcán egy ún. Európai Jogi Fakultás áll, ahol olyan esetjogi ismeretek átadása válna lehetővé, melyek lefedik minden európai ország jogrendszerét.¹¹

B. A jövő globális, jogrendszereken átívelő jogi oktatásával kapcsolatos elméletek másik csoportja az egységes jogászképzés létjogosultságát a „jogrendszerek egységesülésének elősegítésében” látja. Ezen instrumentalista álláspont szerint a több jogrendszert figyelembe vevő (*bijural*, *multijural*) oktatás mintegy „hajtómotorként” elősegíti a jogrendszerek (elsősorban a kontinentális és a *common law* rendszerek) közti határ megszüntetését, a hagyományos és alapvető különbségek eltörlését. Mindez azért előnyös, mert a jogrendszerek fúziója, szintézise – vagy legalábbis harmonizációja – hatékonyabbá teheti a különböző jogalkalmazási rendszerek kapcsolatát.

Az idesorolt elméletek közül Bowers *polyjural* gazdaságossági elmélete szerint a jogrendszereken átívelő oktatásnak, illetve a kettős jogrendszer alapján való képzésnek az az előnye, hogy a jogászok – különösen akik a jogrendszereken átívelő képzésben részesültek – olyan képességekre tesznek szert, mellyel képesek megjósolni, hogy az esetlegesen fennálló jogrendbeli választási lehetőségek közül melyik jogi doktrína lesz ügyfelük számára gazdaságilag előnyösebb. A jogászképzésnek ezt kell szem előtt tartania, ezért a jövő jogászága számára elsősorban a jogalkalmazás és a különböző társadalmak kapcsolatára, illetve a társadalmi realitások tapasztalati megismertetésére fókuszáló oktatási struktúra lehet a legoptimálisabb.¹²

¹¹ Xavier BLANC-JOUVAN, *i.m.*, 62-63. Vö. NAGY Zsolt, *A jogi oktatás fejlődése, i.m.*; Uő., *A jogászképzésre vonatkozó, i.m.*

¹² James W. BOWERS, *The Elementary Economics of Bijuralism: A First Cut*, *Journal of Legal Education* 52 (2002/1), 68-74. Feldolgozza NAGY Zsolt, *A jogi oktatás fejlődése, i.m.*; Uő., *A jogászképzésre vonatkozó, i.m.*

Litvinoff elmélete a gazdasági, jogi változásokat determináló hatásúnak tekinti az oktatás szerkezeti reformjai tekintetében, illetve úgy gondolja, hogy a jogászképzés alkalmas a kialakulóban lévő trendek támogatására és erősítésére is. Hirdeti a jogászi hivatáson belüli univerzalizációt, és azt, hogy a jövőben, midőn az eddigi gazdasági és jogi fejlődési folyamatokból kimaradt régiók is bekapcsolódnak a globális folyamatokba, a *bijural* oktatás a globális jog korszakában már kevésnek fog bizonyulni, és ún. *multijural* képzési programokra lesz szükség: a hagyományosan két jogrendszer (*common law* és *civil law*) világát és régióit összekapcsoló jogászképzést a gazdasági folyamatokba bekapcsolódó új régiók jogköreivel kell majd kibővíteni. Ezzel párhuzamosan a jogcsaládok részben adaptálják egymást, részben adaptálódnak egymásba, ezáltal „*gazdagabbakká válnak*”, azonban eredeti karakterük megmarad, azonban ez nem teszi megkerülhetővé a jogi oktatás jogrendszereken átívelő jellegének kialakítását.¹³

Ellenben látni kell, hogy a viszonylag megfontolt (mások által lassúnak tekintett) „globalizációs” törekvések mögött egy kardinális – elsősorban Európában – eldöntetlen kérdés feszül: a jogászképzés a jövőben konkrét szakmákra való képzés legyen vagy maradjon meg általános egyetemi képzésnek (is).¹⁴

3. (Re)Európaizálódó jogászképzés

A globális jelenségeket meg kell különböztetnünk azon szűkebb hatókörű (nemzetközi) jelenségektől, melyek elsősorban az országok határain átívelő gazdasági, politikai és jogi megoldásokban fejeződnek ki.¹⁵ Vizsgálódásunk szempontjából egyértelműen ide sorolandó a jog és jogoktatás „európaizálódásának” kérdése, amely – mint a fentebb idealisztikusan jeleztük – bizonyos értelemben nem jelent mást, mint visszatérést a 19. század előtti helyzethez, természetesen teljesen más gazdasági, társadalmi és kulturális körülmények között.

¹³ Saul LITVINOFF, *Global Law in the Perspective of the Bijural Curriculum*. Journal of Legal Education 52 (2002/1), 52-53.

¹⁴ Erre utal Pokol Béla nyomán Nagy Zsolt is, midőn különböztet a *praktikum* és *diszciplinaritás* jelenségei között, utóbbit tekintve a kontinentális jogi és kulturális rendszer által preferáltnak, míg előbbit az Egyesült Államok képzési modelljével azonosítja, s mindkettőt bizonyos kritikával illeti. Vö. Nagy Zsolt, *A jogászképzésre vonatkozó modern jogelméletek*, i.m.

¹⁵ Vö. Litvinoff nyomán NAGY Zsolt, *A jogi oktatás fejlődése*, i.m.; UÓ., *A jogászképzésre vonatkozó*, i.m.

Az közösségi jog többek között nemzetközi szerződésekből, rendeletekből, ajánlásokból, irányelvekből és döntvényekből összegyűrt masszája egyre inkább beszivárog, sőt betolakszik a nemzeti jogrendekbe.

Vitathatatlan, hogy az utóbbi két évtizedben egyre inkább megfigyelhető és tetten érhető egy sajátos „európai jogi térség” kialakulása, ami az utóbbi időben egyértelműen már mint „európai igazságszolgáltatási térség” is definiálható. Az Európai Közösség (EU) igazságszolgáltatási rendszerei egyre inkább összekapcsolódnak. Ez a tény lassanként a jogászai foglalkozásokra – mindenekelőtt az ügyvédi tevékenységre – is kihat.

A jogászai szakmák Európában – különösen az ügyvédi tevékenység – nemzetközivé válnak. Ez a tény már jó ideje témát ad Nyugat-Európában a tudományos közvéleménynek és a jogpolitikai döntéshozóknak. A jogi hivatások és foglalkozások nemzetközivé válásának okai sokrétűek: a közös európai gazdasági térség nemzetgazdaságainak integrációja egyértelműen szükségszerűvé teszi, hogy a jogszolgáltatás szakmai és jogi-technikai háttere egyre inkább „európaivá” váljon. Az Európai Unió normatív tevékenysége – különösen a rendeletek és irányelvek révén – egyértelműen belopózik a nemzeti jogrendekbe. A nemzeti jogrendek gazdasági- és fogyasztóvédelmi jogszabályai ma már többségében az európai jog által meghatározottak. Emellett a vállalkozások (Nyugaton már a középvállalkozásokra is kiterjedő) határokon átnyúló nemzetközi kapcsolata miatt a jogászai foglalkozások is – különösen az ügyvédi tevékenység – strukturális változásokon mennek át: a gyakorló jogászok tevékenységi területe többé nem korlátozódik az adott nemzeti jogrendszerre, hanem egyre inkább – legalább alapvető – ismereteket követel meg a többi tagállam jogi megoldásai tekintetében is. És ez az elvárás a korábbi tagállamokban – nem úgy, mint az elmúlt évtizedekben – nem korlátozódik pusztán a nemzetközi szinten tevékenykedő nagy ügyvédi irodákra, hanem egyre inkább azon ügyvédekre is, akik átlagos ügyfélkörrel rendelkeznek. Ebből is fakad az utóbbi években megnőtt figyelem egy „európai jogászképzés” elvi és gyakorlati megvalósíthatósága iránt.¹⁶

¹⁶ *Die Ausbildung künftiger Juristen und Juristinnen und die Europäische Rechtsharmonisierung*, Bernd OPPERMAN - Sibylle FRITSCH-OPPERMAN, Loccum, 2002; Dieter STREMPER, *Juristenausbildung zwischen Internationalität und Individualität*, Baden-Baden, 1998; Andreas WACKE - Christian BALDUS, *Juristische Vorlesungen und Prüfungen in Europa*, Stuttgart-München, 2002; Hilmar FENGE, *Europäische Juristenausbildung zwischen Provinzialismus und den Anforderungen des Binnenmarktes* = Festschrift für Tsatsos 2003, 125 skk.; Walter VAN GERVEN, *A common framework of reverence and Teaching*, European Journal of Legal Education I, 1-16.; René de GROOT, - Hildegard SCHNEIDER, *Juristenausbildung in Europa am Vorabend des 21. Jahrhunderts* = Festschrift für Bernhard Großfeld zum 65. Geburtstag, hrsg. v. Ulrich HÜBNER - Werner

Mint sok más területen is történik, a jogászképzés europaizálása csak lassan halad előre. Az európai államokban létező képzési rendszerek eltérése, azok képzési céljainak különbözősége nagyon nehezíti, hogy – ha egyáltalán – közös vonásokat fedezzünk fel vagy valósítsunk meg a tagállamok jogoktatásában. Az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy az egyes országok – sok esetben a hagyományok és a saját képzési út megfelelőségében való meggyőződés okán – ragaszkodnak az utóbbi évtizedekben folytatott gyakorlatukhoz, módszereikhez és azok jogszabályi kereteihez. Vagyis a jogászképzés mindmáig nemzeti maradt, s az ügyvédek letelepedési szabadsága az Unión belül nehézségekbe ütközik az ügyvédek nemzeti jogrendekhez kötődése miatt, amit tanulmányaik idéznek elő.

Ugyanakkor bizonyos lépéskényszer mindenképpen megfigyelhető, hisz általánosan elfogadottnak tekinthetjük azt a megközelítést, hogy a politikai döntéshozó által megfogalmazott és létrehozni vágyott „Európai Felsőoktatási Térség” kialakítása egyúttal a „jogi oktatás európai térségének” kialakítását is kell, hogy jelentse, de természetesen ennek az oktatási térségnek csak akkor van létjogosultsága, ha mindezzel párhuzamosan kialakul a „joggyakorlat európai térsége” is. Ezen összefüggések megteremtése, helyesebben az erre irányuló szándék egyértelműen kitűnik az EU irányelveiből, melyek a diplomák kölcsönös elismerésére (89/48)¹⁷ és az ügyvédek letelepedési szabadságára vonatkoznak (98/5).¹⁸

Hasonló hatása lehet az Európai Bíróság ún. Morgenbesser döntésének 2003-ból, amely meghatározta, hogy milyen elveket lehet alkalmazni azokra a személyekre, akik rendelkeznek egy tagállam által kiállított jogi diplomával, és

EBKE, Heidelberg 1999, S. 307. skk.; Bernhard GROBFELD, *Die Augen der Studenten: Jurastudium zwischen Lokalisierung und Globalisierung*, = Festschrift für Erik Jayme, 2004, Band 2, 1103. skk.; Heribert HIRTE - Sebastian MOCK, *Die Juristenausbildung in Europa vor dem Hintergrund des Bologna-Prozesses*, Juristische Schulung Beilage (2005/12), 3. skk.; Mark VAN HOECKE - François OST, *Für eine europäische Juristenausbildung*, Juristenzeitung (1990), 911-912.; UÓ., *Pour une formation juridique européenne*, Journal des Tribunaux (1990) 105-106; UÓ., *Naar een Europese rechtsopleiding*, Rechtskundig Weekblad (1989/90), 1001-1002; Norbert REICH - Frans VANISTENDAEL, *Bologna und der Euro-Jurist: Wie kann die Juristenausbildung in Europa (wieder) wettbewerbsfähig werden?*, Zeitschrift für Rechtspolitik (2002), 269 skk.; Hildegard SCHNEIDER, *Die Ausbildung zum Juristen: Eine rechtsvergleichende Übersicht*, Zeitschrift für Europäisches Privatrecht (1999), 163. skk.; Johann-Friedrich STAATS, *Die Juristenausbildung in den Mitgliedsstaaten der EG*, D(eutsche) Richterzeitung (1990), 193. skk.; Ulrich STOBBE, *Die Ausbildung künftiger Juristen und Juristinnen und die europäische Rechtsharmonisierung*, Anwaltsblatt (2001), 136. skk.; Dietmar WILLOWEIT - Bernhard GROBFELD, *Juristen für Europa*, Juristenzeitung (1990) 605. skk.

¹⁷ A Tanács 1988. december 21-i irányelve a legalább hároméves szakoktatást és szakképzést lezáró felsőfokú oklevelek elismerésének általános rendszeréről (89/48/EGK)

¹⁸ Az Európai Parlament és a Tanács 98/5/EK irányelve (1998. február 16.) az ügyvédi hivatásnak a képesítés megszerzése országától eltérő tagállamokban történő folyamatos gyakorlásának elősegítéséről.

egy másik tagállamban szeretnék az ügyvéddé váláshoz—szükséges szakmai gyakorlati időt letölteni. A bíróság kimondta, hogy a befogadó állam nem követelheti a diplomák egyetemi elismerését.¹⁹

Párhuzamosan a fenti eseményekkel felületesen áttekintve az utóbbi évek történéseit, a jogoktatással kapcsolatos politikai, tudományos és szakmai állásfoglalásokat, egyértelműnek tűnik, hogy az európai országok jogi karai az új évezredben egy bizonyos fordulóponthoz érkeztek. Szinte minden mozgásban van. Különösen a kétezres évektől sokirányú törekvések figyelhetők meg a nemzeti jogászképzések európai jellegének erősítésére egyrészt tartalmi szempontból (kettős képzési út)²⁰, másrészt szervezeti oldalról.²¹

Az Európa-jog szerepe hihetetlenül megnőtt tehát az egyetemi jogoktatásban és a jogtudományi kutatásokban. Szinte valamennyi jogi karon Európában az alapképzésben és a különböző ráképzésekben már szerepet kapnak az európai jogi ismeretek. Nevesebb posztgraduális képzéseket nyújtó intézmények jöttek létre az elmúlt évtizedekben, mint amilyen a brugge-i College of Europe,²² a firenzei European University Institute²³ vagy a trieri Europäische Rechtsakademie.²⁴

Ezen új fejlemények ellenére, egyelőre és belátható ideig még fontos lesz, hogy a fiatal jogvégezett abban az országban végezte-e tanulmányait, mint amelyben jogász tevékenységét ki akarja fejteni, hiszen az ügyvédi tevékenység hangsúlyáa még beláthatatlan ideig elsősorban és szükségszerűen a nemzeti jogon nyugszik, vagyis egy jogász, aki csak az Európa-jogban ismerné ki magát,

¹⁹ C-313/01-ügy. A Bíróság határozatában, amely Olaszországra vonatkozott, a közösségi joggal összeférhetetlennek ítélte meg azt, hogy a gyakorló ügyvédjelölt tevékenységének elfogadásához, illetve a gyakorlati idő letöltéséhez való jogosultsághoz megköveteljük a más tagállamokban szerzett jogi diplomák előzetes akadémiai (egyetemi) elismerését. A Bíróság jelezte, hogy amikor az ügyvédjelölti tevékenység javadalmazott tevékenységet takar, akkor a Bíróság saját, a szerződés 39. és 43. cikkein alapuló joggyakorlatából kialakult elveket kell alkalmazni. Ezen elvek szerint a nemzeti hatóságok feladata összehasonlítani az érdekelt fél diplomái által igazolt, illetve akár a származási, akár a befogadó országban szerzett szakmai tapasztalatait és ismereteit azokkal az ismeretekkel, amelyet nemzeti jog által kért diplomával tanúsítanak. Ha az összehasonlító vizsgálat csak részleges egyezést mutat, a befogadó állam követelheti, hogy az érdekelt fél bizonyítsa, hogy megszerezte a hiányzó ismereteket.

²⁰ CJFA - Centre juridique franco-allemand = <http://www.jura.uni-sb.de/CJFA/index.html>

²¹ A legkülönbözőbb kezdeményezések közül csak példálózva utaljunk a Hanse Law School képzésére, amely egy Bachelor/Master program keretében a brémai, groningeni és oldenburgi egyetemek tudományos kapacitását kívánja egyesíteni különböző határokon átnyúló vállalkozások és nemzetközi ügyvédi irodák tapasztalataival egy Európa-jogi képzés keretében. Vö. <http://www.hanse-law-school.org/>

²² <http://www.coleurop.be/>

²³ <http://www.iue.it/>

²⁴ <http://www.era.int/web/en/html/index.htm>

elveszítené a talajt a lába alól. Az európai jogász ismeretek tehát csak a nemzeti jogban való képzés mellé járuló ismeretanyagban jelenhetnek meg.

A jelenlegi legjobb eszköz az Európa-jogi- és összehasonlító tanulmányok tekintetében a külföldi résztanulmányok rendszere, melyet különböző közösségi programok (ERASMUS, SOCRATES) tettek és tesznek lehetővé. Ebben a tekintetben természetesen kívánatos volna a külső tanulmányi feltételek közelítése (pl. a szemeszterekbe vagy trimeszterekbe való egységes beosztása a tanulmányoknak, a szemeszterek kezdetének és végének közelítése, a költségek egységesítése).

Összehasonlító- és Európa-jogi tanulmányokat természetesen lehet otthon is folytatni akár a témában járatos helyi vagy külföldi vendégoktatók révén, amihez azonban elengedhetetlen egy másik európai jogi nyelv ismerete.

Ugyanakkor persze egyértelmű, hogy egy normális (nemzeti) jogi oktatási program mellé tett – szükségszerűen korlátozott terjedelmű – ismeretanyag még nem tekinthető európai jogászképzésnek. Egy ilyen jellegű képzésről sokkal inkább akkor beszélhetünk, ha az egyes jogterületek oktatása a nemzeti jog alapján inkorporálja a megfelelő Európa-jogi komponensek figyelembe vételét is. Konkrétan arról lehet szó, hogy az adott jogterülettel foglalkozó előadásokba és gyakorlatokba közvetlenül beépítésre kerüljenek az egységesített vagy unifikálandó jogelvek és jogszabályok, ami egyes jogterületeken (mint a társasági jog és kartelljog) már teljesen magától értetődik Európa-szerte.

Természetesen ezek a kezdeményezések nem elegendők olyan „európai” jogászok képzéséhez, akikre a mindennapi életben szükség van. Egy ténylegesen „európai jogászképzésről” azonban csak akkor lehet majd beszélni, ha a tanulmányok alatt nem csak érintőlegesen foglalkoznak a joghallgatók a nemzeti jogok és a közösségi jog összevetésével. Hiszen mire jó az ügyvédi letelepedési- és szolgáltatási szabadság, ha túl kevés az „európai jogász”, vagyis az olyan jogász, aki nem csak, hogy Európa egyik egyetemén (akár Európa-jogi súlypontokkal) folytatott tanulmányokat, hanem – a szó szorosabb értelmében véve – egy „európai jogászképzésben” szerezte ismereteit.

A jogászképzés europaizálásának és rugalmassá tételének további folyamata gondosan megtervezett és ellenőrzött processus kell legyen. A különböző hangsúlyú törekvések mögé különböző szervek, szervezetek álltak az elmúlt évtizedben.²⁵ A folyamat megtervezésében, az „európai jogászképzés”

²⁵ European Law Faculties Association (ELFA) = <http://www.elfa-afde.org/index.html>; CICERO - Legal education and training in the European Learning Society = http://www.elfa-afde.org/index.html/activities_projects.htm#Cicero; QAACAS - Quality Assurance, Accreditation and Assessment Committee = http://elixir.bham.ac.uk/menu/quaacas_frameset.htm

megalkotásában, illetve a jogászképzés európaibbá tételének kitalálásában sok kiváló tudós működik közre, s a témának jelentős nemzetközi irodalma támadt az elmúlt évtizedben,²⁶ ami persze a gondolatok, koncepciók szerteágazóságát is jelenti egyben, és nem szolgálja a terminológiai tisztaságot sem.

Azt mindenki elismeri, hogy az Európai Unió által kibocsátott irányelvek – melyek a jogi szakmák határokön átívelő gyakorlását szorgalmazzák – szükségessé teszik a jogászképzések (a jogi szakmákhoz vezető út) közelítését, illetve összehasonlíthatóságát.

A. Az egyik – realitásnak nevezhető – nézetcsoporthoz szerint a cél nem lehet az európai jogászképzés egységesítése, sokkal inkább a képzési rendszerek harmonizációjáról lehet szó. A törekvéseknek arra kell vezetniük, hogy az egyetemi és gyakorlati képzés tekintetében egy minimum-követelményrendszer alakuljon ki az európai jogi karok és más képző szervek oktatási gyakorlatában, ami lehetőséget adna a jogi munkakörök betöltésére anélkül, hogy egy szoros értelemben vett harmonizáció szükségessé válna. Ez hozzájárulhatna a konkurencia-kizárási törekvések leépítéséhez, amelyek még ma is érezhetők és indokolhatók a különböző felvételi előfeltételek léte és az egyes országok jogi képzésében elvárt tanulmányi idők eltérése miatt.²⁷

B. A radikálisabb szerzők és szervezetek szerint hosszabb távon nehezen képzelhető el egy Európa-jog egy többé-kevésbé standardizált „európai jogi stúdium” nélkül,²⁸ s ezért a végső cél ténylegesen csak összeurópai tantervek

²⁶ A fentiekén túl legyen elég utalni Filippo Ranieri munkáira, aki *Juristenausbildung in der Europäischen Union* elnevezéssel a Fritz-Thyssen-Stiftung által támogatott projekt keretében épített fel egy nagy összehasonlító adatbázist: <http://www.europaesche-juristenausbildung.de/>. A továbbiakra vö. Filippo RANIERI, *Der europäische Jurist. Rechtshistorisches Forschungsthema und rechtspolitische Aufgabe*, Ius Comune. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für europäische Rechtsgeschichte XVII (1990), 9-25.; Uő., *Juristische Arbeitsstile im historischen Vergleich: beschleunigende Faktoren oder Hindernisse einer europäischen Rechtseinheit?*, = *European Private Law: Problems and Prospects*. (Atti Convegno internazionale di Studio. Università di Macerata, 8-9 giugno 1989), Milano, 1993, 59-68.; Uő., *Styles judiciaires dans l'histoire européenne: modèles divergents ou traditions communes?* = *Le juge et le jugement dans les Traditions juridiques européennes*, (ed.) R. JACOB, *Etudes d'histoire comparée* (Droit et Société vol. 17), Paris, 1996, 181-195.; Uő., *Juristen für Europa: Wahre und falsche Probleme in der derzeitigen Reformdiskussion zur deutschen Juristenausbildung*, *Juristenzeitung* 52 (1997), 801-813.; Uő., *Juristenausbildung und Richterbild in der europäischen Union*, *Deutsche Richterzeitung* 76 (1998), 285-294.; Uő., *Giuristi per l'Europa: come fare e come non fare una riforma degli studi di diritto in Italia*, Quaderni di diritto privato europeo a cura di A. JANNARELLI, G. PIEPOLI, N. SCANNICCHIO 2, Bari, 1998, 97-124.

²⁷ *Für einen Raum der juristischen Ausbildung: Bericht über die Bologna-Deklaration der Europäischen Bildungsminister des Jahres 1999*. ELFA-állásfoglalás 2002. május 31.

²⁸ Ingo VON MÜNCH, *Europarecht ohne Europäisches Rechtsstudium?*, *Zeitschrift für Europäisches Privatrecht* (2001/1), 1-3.

megalkotása, evalvációja és akkreditálása lehet széleskörű szakmai és tudományos együttműködések révén.²⁹

Az európai jogi stúdium megvalósításának egyik lehetséges módja például az volna, ha az Európa-jogi és összehasonlító jogi oktatás eddig is alkalmazott alkotóelemei szervezett egésszé állhatnának össze. Ehhez a következő konkrét lépések megtételére lehet szükség:³⁰

1. Ki kell alakítani egy egységes, vagy legalább is kompatibilis építőelemekből álló curriculumot. 2. Ösztönözni kell a jogi karokat, hogy szabadon és felelősséggel eldönthessék, hogy részt kívánnak-e venni ezen képzési folyamatban. 3. Ki kell alakítani, és le kell szabályozni egy közös záróvizsga (diploma) feltételeit. Ennek során fontos kimondani, hogy az európai jogi stúdium ezen formája nem a jelenlegi „normális jogászképzések” helyébe, hanem azok mellé szerveződik. Természetesen – a hallgatók túlterheltségének megakadályozása érdekében – ez azzal jár, hogy a nemzeti jog oktatási anyagát ésszerű mértékben redukálni kell. 4. Ahhoz, hogy az európai jogi stúdium és az azt lezáró diploma a különböző jogi karokon összehasonlítható legyen, szükség van egy evalvációs eljárásra, amely biztosítja, hogy a résztvevő egyetemek ugyanazt a standard-képzést és minőséget biztosítják a hallgatók számára. 5. Ha a rendszer létrejön, akkor lehetővé válhat annak előírása, hogy a résztvevő karok hallgatóitól tanulmányaik folyamán kötelezően elvárhassanak egy külföldön töltendő szemesztert.³¹ 6. A külföldi tanulmányok ezen formájának finanszírozására – ami egy sajátos jogászai csereprogrammá fejlődhetne – természetesen meg kellene nyerni az Unió vezető szerveit is.

Egy ilyen jellegű együttműködési rendszer kialakítása, egy egységesített európai jogi stúdium természetesen nem bontaná meg az európai jogi kultúra sokszínűségét, de ugyanakkor a résztvevő karok számára „minőségi tanúsítványt” jelenthetne.

Globalizáció és europaizálódás (illetve annak különböző útjai) ide vagy oda, a jogászképzés céljai mindig is ugyanazok lesznek Európában és világszerte. Világszerte olyan jogászokra van szükség, akik hisznek a jog- és igazságosság eszméjében; akik készek az emberi jogok, valamint a jogállami és demokratikus alapelvek védelmére; akik egyes problémákat szakmai hozzáértéssel és szuverén módon vizsgálnak meg, ennek során önállóan

²⁹ ELFA-állásfoglalás (2002) fin. Mint látható az ELFA gondolkodásában a két változat tulajdonképpen, mint a lehetséges fejlődés két szakasza jelenik meg.

³⁰ Ingo VON MÜNCH, *Europarecht*, i.m., 3.

³¹ Az ELFA szerint is alapelvnek kellene lennie, hogy az európai jogi karok valamennyi hallgatójának lehetősége legyen – és erre bátorítást is kapjon –, hogy legalább egy szemeszteren keresztül más ország jogi karán tanuljon, mielőtt egyetemi tanulmányait lezárná. ELFA-állásfoglalás (2002).

gondolkodnak, továbbkérdeneznek és kételkednek; akik tekintettel vannak a jogrendszer teljességére; akik kiegyezésre és kiegyenlítésre törekednek; akik ezentúl bírakként függetlenséget és semlegességet közvetítenek a jogkeresők felé, ügyvédként harcolnak ügyfelek érdekeiért, de fair módon eljárva és megőrizve a szakmaiságot. Olyan jogászokra van szükség, akik képesek arra, hogy új jogterületekbe gyorsan és önállóan bedolgozzák magukat, és ezáltal naprakészek és rugalmasak lesznek.

Mindezek a célok és elvárások természetesen jogi szempontból szoros összefüggésben állnak azzal a modern és évszázados kérdéssel, hogy az egyetemi jogoktatásnak a pusztán szakmai kvalifikációt kell majd biztosítania, vagy – saját lehetőségei szerint – kapcsolódva a szabad tudományos megismerési folyamathoz továbbra is egy általános (egyetemi) képzés maradhat. Az ellentét tulajdonképpen a tudós és a tudomány autonómiája, valamint a társadalom haszonlevősége között feszül. (Persze nem csak ma, hanem a múltban és természetesen a jövőben is.) Józanul gondolkodva utalnunk kell arra, hogy ma a szakemberképzés és az állami önérték annyira előtérben állnak, hogy – a politikai és jogalkotói szándéknyilatkozatok ellenére (országos és európai szinteken egyaránt) – az autonómia és a tudomány szabadságának alapelvei egyre inkább vesztesre állónak tűnnek.³²

Ennek ellenére ragaszkodnunk kellene az igazából egyedül járható úthoz, amely abból indul ki, hogy a jogtudományi és gyakorlat-orientált képzésre egyaránt szükség van.³³ De ezt természetesen nem csak deklarálnunk kell, hanem megvalósítására törekednünk is mind európai, mind hazai szinten.

Ez utóbbi gondolat két további aktuális, de jövőbe mutató kérdést is felvet.

Az első a tanulmányok finanszírozásának kérdése. A legtöbb európai államban az utóbbi időkig magától értetődő volt, hogy alapvetően közpénzekből finanszírozták az egyetemi tanulmányokat (legalább az első diplomáig), így a jogi tanulmányokat is. Ez az alapelv azonban megdőlni látszik, és nemcsak a 2000-es években csatlakozó kelet-európai államok gyakorlatában. Egyre gyakoribbak a magas tandíjakat szedő és szigorú felvételi rendszert megvalósító magánegyetemek a jogi képzés terén is. (Talán a legrangosabb példa a kontinensen a hamburgi Bucerius Law School³⁴). Fennáll annak a veszélye (és nemcsak Kelet-Európában), hogy a kormányok költségvetési nehézségekre hivatkozva kivonulnak az egyetemi oktatásból (s ebben a tekintetben a jogi

³² Különös veszély fenyegeti Európa-szerte a jogi alaptárgyakat (jogtörténet, jogfilozófia, jogi módszertan, jogszociológia stb.), melyek egyre inkább pusztán névlegesen kapnak szerepet a képzési célok megfogalmazása során.

³³ POKOL Béla, *A jogászképzés, i.m.*, 361-362.

³⁴ <http://www.law-school.de/>

oktatás undergraduate-alapképzési szakaszából is). A magánfinanszírozást lehetővé tevő hitelkonstrukciók azonban jelentős mértékben magukban hordozzák a jövő európai jogásznemzedékének eladósodását, ami megnehezíti a képességeknek megfelelő karrier bekifutását.³⁵ Ebben a tekintetben európai szintű együttműködés vagy ellenállás volna szükséges.

A másik (divat-jellege ellenére) alapvető kérdés, hogy az európai jogászképzés létrejöttének processusa milyen korrelációban áll az ún. Bolognai-folyamattal. Utóbbi szolgálhatja-e azt vagy két egymástól független, bár egy időben jelentkező, de eltérő intenzitású eseménysorról van szó, melyek közül az egyiket a politika, a másikat pedig szakmai igények hívták és hívják életre.

Utaltunk már rá, hogy az új évezreddel a jogi karok egész Európában fordulóponthoz érkeztek. Ezt mutatják még azok a reformtörekvések is,³⁶ amelyek figyelmen kívül hagyják a Bologna-rendszert a jogi oktatásban is előírni kívánó eurokratisztikus akaratot.

Anélkül, hogy – az egyébként szükséges – európai kitekintésre vállalkozhatnánk, valamint anélkül, hogy a két ellentábor részéről megfogalmazott – könyvtárakat megtöltő irodalommal alátámasztott – érveket és ellenérveket akár csak felvillantánánk, megállapítható, hogy az évezred kezdete óta tartó összeurópai birkózás egyre inkább afelé tendál, hogy a tagállamok Bologna-rendszerrel szembeni nyílt vagy burkolt (szabotatív) ellenállását egyre inkább a rendszer elfogadása és a reformokba való belegondolása váltja fel.

A jogoktatás terén a Bologna-ellenesség legerősebb végvárának tekintett német jogi oktatáson kezdenek látszani az első repedések. A politika oldaláról megállapítható, hogy a 2005-ben még egységesen a BSc/MSc megosztás ellen kiálló tartományi igazságügyi miniszterek közül alig egy év leforgása alatt többen az ellentáborba léptek át.³⁷ Így a szászországi és baden-württembergi igazságügyminiszterek 2007. április elején egyértelműen a Bachelor/Master-rendszer bevezetése mellett és a német államvizsgarendszer valamint az eddigi jogászképesítés [*Volljurist*] ellen léptek fel.³⁸ Az egyetemek és a tudomány képviselői évek óta megosztottak: különösen a jogi képzéssel foglalkozó főiskolák [*Fachhochschulen*] oktatói kardoskodnak az egységes európai oktatási rendszer mellett. Nagyon sokféle megoldás, oktatási rendszer került

³⁵ *Bologna-Erklärung der Europäischen Bildungsminister - ELFA-Stellungnahme zur Folgekonferenz in Prag im Mai 2001.* - ELFA-állásfoglalás 2002.

³⁶ Lásd például a németországi jogászképzés 2002. évi reformját és az azt körülvevő hatalmas tudományos és társadalmi vitát.

³⁷ Vö. *Bericht des Ausschusses der Justizministerkonferenz zur Koordinierung der Juristenausbildung: Der Bologna-Prozess und seine möglichen Auswirkungen auf die Juristenausbildung* (2005.10.15).

³⁸ Vö. <http://bildungsklick.de/a/52172/bachelor-und-master-auch-fuer-juristen/>

megvitatásra. A régi rendszer megőrzése mellett leginkább az ügyvédi kamarák látszanak kitartani.

A „Bologna-vírus” támogatott terjedése ugyan még nem okozott jelentős változásokat az európai jogi karok hallgatói létszámában, tanári karában és a jogoktatás tartalmi kérdéseiben, de egyre inkább reflektálnia kell rá az egyes országok jogászképzésért felelős szerveinek és jogászságának is. Utóbbiaknak azért, mert a graduális képzés megváltoztatása szükségképpen teljesen felboríthatja a jogász szakmák gyakorlásával kapcsolatos megszokott előfeltételi rendszereket, és ezáltal módosíthatja a jogász-szakmák nemzetállamokban megszokott képét.

Mindenesetre a tapasztalatok a Bologna-rendszer bevezetésével kapcsolatban rendkívül vegyesek és óvatosságra intenek, illetőleg meglehetősen bizonytalanná, elmosódottá teszik a jövő jogászképzéséről vizionálható képet.

A jogegységesülés és általában a globalizáció jelenségének sok kritikusa van. A jogélet és a jogoktatás terén ma még a sokszínűség korát éljük. De lehetnek előnyei az egységesülésnek is. A helyes arányok megtalálása, a szerves fejlődésnek teret engedő türelem és tolerancia - mint azt láttuk - még olyan sajátos területeken is, mint a jog és jogoktatás fejlődése, nehéz, de gondolkodó és egymásra figyelő elmék feladata kell legyen.